TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

AYLIK DERGİ

Sayı: 513-514 Yıl: XLIV OCAK-ŞUBAT 2006

TÜRK KÜLTÜRÜ

Yayın Ta.: Kasım/1962
Yayımlayan:
TÜRK KÜLTÜRÜNÜ
ARAŞTIRMA
ENSTİTÜSÜ
Kuruluş Ta.: Ekim 1961

★

İmtiyaz Sahibi:
Prof. Dr. Şükrü ELÇİN

★

Yazı İşleri Müdürü
Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ

★

Fiatı: 6.00 YTL
Yıllık Abonesi
(2006 yılı için)
36.00 YTL

Yurtdışı:
- $ 40.-
- Euro. 30.-
Abone bedeli, 171.379 numaralı posta çeki hesabına yatırılabilir.
Ödemeli gönderilmez.

★

Dergiye gönderilen yazılar basılsın basılmasın iade edilmez. Dergideki yazılar kaynak gösterilerek alınabilir. Makalelerdeki fikirler imza sahiplerine aittir.

★

İdare ve yazışma adresi:
BAHÇELİEVLER
SONDURAK
17. SOKAK. NO.38
06490 ANKARA
Tel: 213 31 00
Faks: 213 41 35
e-posta: tkaedernegi@hotmail.com

★

Mizanpaj: Siyasal Kitabevi
Tashih: Leylâ AKSU

★

Dizilip Basıldığı Yer:
Siyasal Kitabevi
Tel: 320 45 10 pbx
Cebeci/Ankara

İ Ç İ N D E K İ L E R

ERMENİ TERÖRÜNÜN ORTAYA ÇIKIŞINDA KİLİSE VE DİN ADAMLARININ ROLÜ (1863–1896)

Davut KILIÇ[*]

Ermeni toplumu, Kuzey Doğu Anadolu bölgesinde Saint Gregoir'un[1] gayretleriyle Hıristiyanlaştırılan halkların bir kilise etrafında teşkilatlanmasıyla dinî bir cemaat olarak ortaya çıkmıştır.[2] Bu cemaat daha sonrada büyük ölçüde Kilise etrafında gelişecektir. Bu durumu ünlü Rus Generali ve araştırmacısı Mayewski "*Ermeni ruhani reislerine gelince, bunların din hususunda çabaları hemen hemen hiç yok gibidir. Buna karşı ulusal fikirlerin gelişmesi hususunda pek çok hizmetleri geçmiştir. Yüzlerce yıldan beri bu gibi esrarengiz fikirler manastırların sessiz duvarları arasında gelişmiştir. Bugün kiliselerde ruhani ayin yerine, Hıristiyan-Müslüman din düşmanlığı yapılmaktadır. Okullar ve kilise okulları bu hususta ruhani reislere pek çok yardım etmektedir. Zaman geçtikçe dinî taassubun yerini milli duygular almıştır. Bunların mezhep itikatları çok zayıftır. Onun için Ermeni komitacılar bunları pek çabuk dairelerine almaya muvaffak olmuştur.*"[3] sözleriyle gayet güzel tespit eder. Dolayısıyla ilk çıktığı andan itibaren Kilise ve din adamları, Ermeni toplumunun hayatında diğer topluluklardan farklı olarak çok daha etkili bir role sahip olup, bu toplumun tesis ettiği yönetimlerin de yegâne meşruiyet kaynaklarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu özelliği ile Gregoryen Kilisesi ve din adamları, XIX. yüzyılda Osmanlı devletinde baş gösteren Hıristiyan azınlıkların baş kaldırışında Yunan, Sırp, Bulgar ve benzerlerinde olduğundan daha farklı ve etkin bir yere sahip gözükmektedir.

---

[*] Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Bilimdalı Öğretim Üyesi.

[1] Ermeniler, Saint Gregoir (Grigor-Kirkor) tarafından MS. 301 yılında Hıristiyanlığı benimsediklerini ve Gregoir'un ilk Ermeni Kilisesini Eçmiyazin'de kurarak onu yirmi beş yıl bu merkezden idare ettiğini kabul eder. [Bkz., Malachıa Ormanıan, *The Church of Armenıa*, London 1955, s.14; Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi*, Ankara 1997, s.175.] Gregoir'in hayatı, dinî ve siyasi faaliyetleri için ayrıca bkz., J. Dauviliier, *Histoire et İnstitutions des Eglises Orientales au Moyen Agc*, London, 1983, s.64 vd.

[2] Bkz., Davut Kılıç, Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve Siyasi Mücadeleler, Ankara, 2000, s.25 vd.

[3] General Mayewski, *Van, Bitlis Vilayetleri-Askeri İstatistiği*, (nşr. Sadık Bey), İstanbul, 1330, s.123.

33

XIX. yüzyılın birinci yarısında Akdeniz ve Basra körfezine ulaşmak üzere harekete geçen Rusların, Kafkasların güneyine yerleşmeye başlamasıyla[4] birlikte, Ermeni toplumunun hayatında önemli değişiklikler ortaya çıkacaktır.[5]

Rusların yerli bir işbirlikçi yaratabilmek için bölgede hâkimiyetine son verdikleri Türk hanlıklarının özellikle de Revan Hanlığının toprakları üzerinde bir Ermenistan teşkil etmek istemesi,[6] o zamana kadar Osmanlı ve Safevi hâkimiyeti altında yaşayan Ermeniler arasında büyük bir heyecan yarattı.[7]

Esasen Rusların giriştiği askeri harekâta büyük destek verdiği görülen Ermeni Kilisesi Katoğikosu Nerses Aşdarages, daha 1827'de Ermenileri din kardeşi olan Rusların safında yer almaya çağırıyor ve "...*Ana tahtın eski bağımsızlığının yeniden kurulması ve canlandırılması günü geldi. Ermeni kahramanları, ayağa kalkınız, İranlıların işini bitiriniz. İhtiyar Masis'i (Ağrı Dağı) sevindiriniz. Bir defa daha vatan topraklarını kanlarınızla boyayınız ve sonra hür olarak yaşayınız.*"[8] demekteydi.

---

[4] XVIII. yüzyılın ilkyarısında yaşayan ünlü Rus Çar'ı Deli Petro (1689-1725), Avrupalılar tarafından barbar, beceriksiz diye nitelendirilen Rus halkına yeni bir anlayış ve hâkimiyet ülküsü oluşturmuştu. [Bkz., Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara, 1993, s.244.] Bu yolda ilerleyen Rus devleti önce Karadeniz kıyılarına ulaşarak 1774'te Kırım'ı işgal ettiği gibi XIX. yüzyılın başlarında da, Kafkasları aşarak Güneye yayılmak için sıcak denizlere yani Doğu Akdeniz ile Hint Okyanusuna inmek isteyecektir. Bu konuda Çar Deli Petro'ya atfedilen Rus Cihan Hakimiyeti mefkuresi için bkz., *Türk Kültürü*, S: 323, Mart 1990, s.160 vd.

[5] Salim Cöhce, "Ermeni Kimliği Hakkında Bir Değerlendirme", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, Ankara, 1992, s.99.

[6] Geniş bilgi için bkz., Davut Kılıç, "Ermenistan'ın Kuruluşunda Çarlık Rusya'nın Rolü", *Ermeni Araştırmaları*, III/11, (Sonbahar 2003), s.67-83.

[7] Bernard Levis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (nşr. M. Kıratlı), Ankara, 1993, s.353.

[8] Bkz., Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987, s.757; Bölgede cereyan eden olaylarda Kilise ve din adamlarının rolü, Eçmiyazin Kilisesinin o dönemdeki faaliyetlerinde çok açık bir şekilde kendisini göstermektedir. Nitekim Arası geçen Rus askerleri, Eçmiyazin Kilisesi'nde görevli Ermeni din adamları tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmış ve çanlar çalınarak kutsal elbiselerini giymiş papazlar tarafından kutsanmıştır. Bu arada Rus kuvvetleriyle birlikte bölgeye gelen Katoğikos Nerses'in dönüşü de muhteşem olmuştur. Uzun yıllar Tiflis'te yaşayan bu Katoğikosu karşılayan Ermeni toplumunun "Yaşasın Rusya İmparatoru, yaşasın Büyük Nikola, Ermenistan'ın hükümdarı ve sahibi Nikola" şeklindeki çığlıkları bu durumu yeterince anlatmaya kâfidir. [Bkz. Carl Friedrich Neumann, *Geschicte der Übersiedlung von Vierzigtausend Armeniern, welche im fahre 1828 aus der persischen Provinz Adarbaidschan nach Russland auswanderten*, Leipzig 1834, s.27 vd.] Nitekim yapılan yoğun propagandalar neticesinde, dinî duyguları doruğa çıkan Ermeniler '*bir Hıristiyan ülkesinde ot yemeyi İran'da ekmek yemeye tercih ederiz*' diyerek, Ruslar tarafından Nahcivan, Erivan ve Karabağ'a yerleştirilmelerine razı olmuşlardır. [Bkz., Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", (ayrı basım), Ankara, 1988, s.375.] Ruslarda sağladığı destekten dolayı Katoğikos Nerses'e "Newth Nişanı" vermiştir. [Bkz. C. F. Neumann, *a.g.e.*, s.38.] Ancak bu durum çok sürmeyecek Nerses kısa bir süre sonra bağımsız bir Ermenistan kurmak düşüncesinden dolayı önce görevinden alınıp tutuklanacak sonra da 1828'de sürgün edilecektir. [Bkz. K. V. Sarkıssıan, "The Armenian Church", *Religion In The Middle East I*, (ed. A. J. Arberry), Cambridge 1969, s.485.] Aslında Ruslar 'Ermenisiz Ermenistan'

34

Bu çağrının yanında daha önce İran-Rus savaşları sırasında, Rusya'ya göçerek önemli mevkilere yükselmiş bulunan Ermeni asıllı devlet adamı ve komutanların gayretleri de Safevi ve Osmanlı Ermenilerinin, Rusların yanında yer almasında önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.[9]

Rusya'nın Ermenilere sahip çıkma görüntüsü ve bu arada yeni girdiği Kafkaslarda yerleşerek Hindistan'ı tehdit eder bir konuma gelmeye başlaması Ermenilerin hayalindeki '*cennet ülke*'ye giden yolun açılmasına sebep oluyordu.[10] Doğuda bu gelişmeler olurken XIX. yüzyılın başlarından itibaren Batıda da Fransız ihtilalinin Avrupa'da sebep olduğu değişiklikler, Osmanlı tebaası olan diğer Hıristiyanlar gibi Ermeniler için de yepyeni bir dönem başlatmakta etkili oldu.[11]

Ermenileri meşru Osmanlı yönetimine karşı çıkmaya teşvik eden sebepler arasında, Müslümanlardan daha müreffeh bir hayat yaşayan bu zümrelerin uzun süreden beri Osmanlı'nın hoşgörüsü ve koruyuculuğu sayesinde özgün kimliklerini geliştirerek muhafaza etmeleri yanında, yönetimdeki aksaklıklardan doğan şikâyetler ve en önemlisi de Avrupa devletlerinin dinî, siyasî ve kültürel sebeplerden kaynaklanan kışkırtmaları vardı.[12]

Sonuçta bu devletlerle temas mevkiinde olup da, gayrimüslim nüfusun epeyce kalabalık bulunduğu eyaletlerde muhtar ya da müstakil idarelerin kurulmaya başlanması, Osmanlı devlet adamlarını Batının sevgi ve desteğini almaya yöneltti. Bu arada Avrupalıların daha çok emperyalist maksatlarla ileri sürdükleri '*Hıristiyan tebaanın kötü ve adaletsiz bir yönetime maruz kaldığı*' yönündeki iddialar başta Padişah olmak üzere Osmanlı devlet adamlarını gayrimüslimler ile Müslümanları hukuken eşit haklara sahip kılmanın gerekliliğine inandırmıştı.[13]

---

istemekteydi. Bu konuda geniş bilgi için bkz., Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, Los Angeles 1963, s.24; Edgar Granville, *Çarlık Rusya'sının Türkiye'deki Oyunları*, (nşr. O. Arman), Ankara, 1967, s.57; Salâhi R. Sonyel, "Yeni Belgeler Işığı Altında Ermeni Tehcirleri", *Belleten* XXXVI/141, (Ocak 1972), s.35; Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia 1917-1921*, Birmingham 1951, s.8.

[9] S. Cöhce, *Ermeni Kimliği*, s.100.

[10] Salim Cöhce, "Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları", *Ermeni Araştırmaları*, II/8, (Kış 2003), s.56; 'Ermenistan Cennet Ülke' sözleriyle başlayan ve Hovhan Mirza Vanantetsi'ye (1772-1840) ait olan bir Ermeni şarkısı da bu dönemde dillerden düşmemiştir. Bkz., Boğos Levon Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite*, (nşr. Altuğ Yılmaz) İstanbul, 2001, s.37, no:3.

[11] Bkz., Anaide Ter Minassian, "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişiminde Ermeni Topluluğunun Rolü", *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, (nşr. Mete Tuncay), İstanbul, 2000, s.164.

[12] Bayram Kodaman, *"Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri"*, *Türk Kültürü* XIX/219 (Mart-Nisan 1981), s.240-249.

[13] Önder Çakır, *Osmanlı Devleti Döneminde Ermenilerin Kurdukları Partiler*, Malatya, 2002. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s.4.

35

Osmanlının yenileşme çabaları ve emperyalist devletlerin Hıristiyan tebaaya yönelik kışkırtıcı bir milliyetçilik propagandası bu sebeplerin başında gelir. Mesela; '*Viyana Ermeni Akademisi*'[14] ve '*Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü*'[15] matbaalarında değişik zamanlarda basılan Ermeni toplumuna dair araştırmalar da Ermeni milliyetçiliğinin tezahüründe önemli bir yere sahiptir.[16] Bunun, beraberinde siyasallaşmayı dolayısıyla partileşmeyi getirmesi kaçınılmazdı.

Osmanlı yönetimi meydana gelen gelişmeleri göz önüne alarak bir takım tedbirler alma ihtiyacı duydu[17] ve nihayet 29 Mart 1863 tarihinde '*Ermeni Mil-*

---

[14] Viyana Ermeni Akademisinin faaliyetleri için bkz., B. L. Zekiyan, *a.g.e.*, s.76 vd.

[15] Bu enstitü, gençlerin eğitimi, sivil ve askeri hizmetlerde kullanılacak elemanların yetiştirilmesi gibi genel amaçların yanında, özellikle Şark dillerinin pratik ve teorik eğitimiyle meşgul oluyordu. Ayrıca Rusya'da kurulan okul ve kiliseler için öğretmen ve papaz yetiştirilmesine de ağırlık veriyordu. Kuruluşundan 1831 yılına kadar geçen sürede 309 öğrenci yetiştirerek mezun etmiştir. Bu mezunların büyük bir bölümü, okul kurucularının beklentilerine cevap vererek, edindikleri üst düzeydeki bilgiyi kendi toplumu arasında yaymaya başladı. Enstitünün başkanlığını ünlü Lazarev ailesinden Christoph yürütüyordu. [Bkz., C. F. Neumann, *a.g.e.*, s.8 vd.] Yine Neumann'ın naklettiğine göre; Andall, 1827 yılında tercüme ettiği Ermenistan'ın Küçük Hikayesi adlı eserin sonuna doğru enstitünün kuruluşunda önemli bir yere sahip olan bu aile ile ilgili olarak "Tüm milletim Lazarev ailesinin kurduğu bu mükemmel eğitim merkezi ile gurur duyuyorlar. Eski şanımız elimizden alınmış olsa da, rezil barbarlar bize kölelik zincirleri taksa da, birçok yüzyıldan bu yana aciz, göçmen bir halk olarak dünyanın dört bir yanına dağılmış olsak da, asil Lazarev ailesinin vatan sevgisi, ufukta bir ışık görmemizi, umutlanmamızı sağlıyor. En azından, bu enstitüde yetişecek olan ve özgürlük için bilinçlenmiş gençlerin, zamanı geldiğinde üzerlerindeki esaret zincirlerinin ağırlığının farkına varıp bunları kıracaklardır. Yüzyıllardan beri kendilerine zulmeden, inançsız barbarları yerle bir edecekleri günün, elbet bir gün geleceği düşüncesinde teselli buluyoruz. Bu kahramanlardan alevlenecek dünyadaki tüm Ermeni halkının, birlik ve beraberlik içinde olacağı ve anavatanına olan sevgisini tekrar keşfedip ayağa kalktığı ve başkaldırdığı gün, Büyük Ermenistan tekrar özgürlüğüne, bağımsızlığına ve eski şan ve şöhretine kavuşacaktır. İşte o zaman gelecek nesillerimiz ve tüm dünya, bu eğitim merkezinin kuruluşunu saygıyla anacak ve *Lazarev* ismi tarihe altın harflerle yazılmış olacaktır." demektedir. Bu yazı Rusya'nın, İran ve Osmanlı Devletiyle yaptığı savaşlardan önce kaleme alınmıştır. Bkz. C. F. Neumann, *a.g.e.*, s.11 vd.

[16] S. Cöhce, *a.g.e.*, s.47; Osmanlı devletinde Tanzimatla başlayan yeni düzenlemeler çeşitli halk kesimlerinden bu arada Ermeni ahaliden de bir takım tepkiler almaktaydı. Nitekim vergilerin ağırlığını ve toplanış biçimini bahane eden Zeytun Ermenileri 1862'de harekete geçerek devlete baş kaldırmış bilhassa Ermeni din adamları bu tür eylemleri Ermeni milliyetçiliğinin yükselmesi yolunda istismar etmişlerdir. Öyle ki, bu ayaklanma daha sonraki dönemlerde de Ermeni aydın ve yazarları tarafından Ermenilerin zihninde bir hayalin tahakkuku şeklinde belirginleşmeye başlayan inkılâba giden yolda 'Türk idaresine' karşı önemli bir başarı olarak görüldü. Bölgede daha sonra ortaya çıkan ayaklanma, isyan ve sair şeklide Osmanlı yönetimine karşı tepkiler hep bu cümleden görülmüş ve Zeytun yöresi Ermeni milliyetçilik hareketlerinin laboratuvar bölgesi olarak değerlendirilmiştir. Bkz., L. Nalbandian, *a.g.e.*, s.72; Zeytun isyanları hakkında genel bilgi için ayrıca bkz., Erdal İlter, *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1880)*, Ankara, 1988; bu isyanlarda Ermeni din adamlarının rolü için ayrıca bkz., Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, (nşr. Şinasi Orel), Ankara, 1986, s.202 vd. belge nu:129, s.213 belge nu:147.

[17] L. Nalbandian, *a.g.e.*, s.46 vd.

36

leti Nizamnamesi'ni[18] yürürlüğe soktu. Böylelikle Ermeni toplumu Osmanlı devleti içerisinde '*yönetim içinde yönetim*' denilebilecek mahiyeti haiz bir konuma yükselmişti.[19] Bu gelişmeyi istiklale giden yolda atılmış önemli bir adım olarak gören bir takım Ermeni aydınlar,[20] düşledikleri inkılâbı gerçekleştirmek için kiliseyi de harekete geçirmek üzere çalışmalara başladılar. Böylelikle faaliyetlerini, dinin meşrulaştırma gücünden istifadeyle topyekûn Ermeni ahalisine mal edilebileceği hesaplanıyordu. Bu arada Ermeniler üzerinde yoğunlaşan misyonerlik faaliyetleri de söz konusu aydınların işini kolaylaştırmaktaydı.[21]

İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin bu gelişmeler karşısında içine düştüğü zafiyet ortamı onu zamanla Ermeni istiklal hareketinin yönlendirildiği bir merkez olmaya doğru sürükleyecektir.[22] Bu noktada Ermeniler diğer Hıristiyan azınlıklarla birilikte Avrupa devletlerinin, Osmanlının içişlerine karışmasından da yararlanarak bağımsız Ermenistan'a giden yolda Kilise ve Ermeni din adamlarının öncü rolünü benimsemekte gecikmeyecektir.

Ermeni Kilisesi ve din adamlarının Osmanlı Ermeni toplumunun siyasi faaliyetleri içerisinde faal bir şekilde yer alması, Batı'da yetişip Fransız İhtilali'nin yaydığı fikirlerden büyük ölçüde etkilenen Ermeni aydınların çabasıyla ancak 1860'tan sonra mümkün olacaktır. Bir dizi münakaşa ve mücadeleden sonra bu

---

[18] Nizamnamenin metni için bkz., Murat Bebiroğlu, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, İstanbul, 2003; Nizamnamenin hukuki açıdan değerlendirilmesi için ayrıca bkz., Ali Şafak, "Der-i Saadet Ermeni Patriğinin Suret-i İntihabına Dair Nizamname Hükümleri ve Hukuki Açıdan Bir Değerlendirme", *Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongresi Bildirileri II*, Ankara, 2003, s.189-220.

[19] G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953)*, İstanbul, 1953, s.255; Erdal İlter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara, 1996, s.32.

[20] Bu Nizamname, halkın cemaat işlerine ve kilise yönetimine önemli ölçüde katılımını sağlayan mahalle komitelerinin kurulması örneğinde olduğu gibi, o dönemde Avrupa'nın bazı yerlerindeki uygulamalarla karşılaştırıldığında çağının çok önünde bir teşkilatlanma biçimi olarak karşımıza çıkar. [Bkz., B. L. Zekiyan, *a.g.e.*, s.102; Nizamnamenin Ermeni toplumuna getirdiği kazanımlar için ayrıca bkz., Uras, *Ermeni Meselesi*, s.175.] Ermeniler kendi bünyeleri içerisinde daha demokratik bir toplumsal yapılanma isteği içindeydi. O bakımdan 1863 yılında yayınlanan 'Ermeni Milleti Nizamnamesi' önemli bir aşamadır. Nitekim bir kısım Ermeni aydını bu nizamnameyi kendi dillerine çevirirken 'Ermeni Anayasası' olarak kaydetmiştir. [Bkz., A. T. Minassian, *a.g.m.*, s.173; Ayrıca bu konuda geniş bilgi için bkz., Vartan Artinian, *Osmanlı Devletinde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*, (nşr. Zülal Kılıç), İstanbul, 2004.] Diğer bir kısım Ermeni de; Nizamnamenin toplumları için felaket getirdiğini ifade etmiştir. Bkz. Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi II*, (nşr. Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı) Ankara 1994, s.410 vd; Levon Panos Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, İstanbul, 2003, s.428.

[21] *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi*, (nşr. H. Erdoğan Cengiz), Ankara, 1983, s.20; Seçil Akgün, "Kendi Kaynaklarında Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamı'na Etkisi 1820-1914", *X. Türk Tarih Kongresi V*, (Ankara 22-26 Eylül 1986), Ankara, 1994, s.2122-2145.

[22] Bkz., Davut Kılıç, "İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi (1850-1896)", *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, (nşr. H. Celal Güzel), Ankara, 2000, s.73; Dikran Kevorkyan, "Uluslararası Terör Karşısında Türk Ermenilerinin Düşüncesi", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, İzmir, 1983, s.116.

aydınların etkisiyle görevden ayrılmak zorunda bırakılan İstanbul Ermeni Patriği Taktakyan'ın yerine Kuzey Batı İran ve Azerbaycan'ı dolaşmış olan Mıgırdıç Hırimyan[23] (1863-1869) patrikliğe getirildi. Böylelikle Ermeni Kilisesi ve din adamlarının da siyasileşme süreci başlamış oldu. Rusların Kafkasya'da ateşledikleri Ermeni istiklal fikrinden büyük ölçüde etkilenmiş olan Mıgırdıç Hırimyan, geleceğin meşhur patriklerinden Nerses Varjabedyan ve Mateos İzmirliyan da bu dönemde Ruhani Mecliste yer alarak Hırimyan'ın yakın çevresini teşkil ettiler.[24]

Hırimyan, patrikliğinin daha ilk günlerden itibaren Ermeni istiklalini sağlamaya yönelik fikirlerini açıkça ifade etmeye başladı. Patrikhane Meclisine de taşıdığı bu görüşlerini zamanla iki noktada yoğunlaştırdı. Bunlardan birincisi mevcut nizamnameyi *'illerin ihtiyaç ve istekleri'* bahanesiyle ayrılıkçı hareketlere daha geniş imkânlar sağlayacak biçimde değiştirmek, ikincisi de Ermenilerin Ermenistan'a dolayısıyla Rusya'ya yönelmesini sağlamaktı.[25]

Patrik bu noktada *'ben Ermenistan'ın acı çeken bir temsilcisiyim'* demekte ve kendi varlığını Erivan'ın sıradan bir temsilcisi konumuna indirgeyerek, İstanbul Ermeni Patrikliğinin statüsünü değiştirip Eçmiyazin'i iyice yüceltirken Ermenistan'ı da kutsamaktaydı.[26] Böylelikle belirli sınırlar içerisinde bir Ermeni vatanı ve devleti oluşturma fikri Osmanlı Ermenileri içerisinde yerleşme imkânı buldu.[27] Bu arada Hırimyan kışkırtıcı vaazlarını devam ettirdi. Ayrıca Ermeni okullarında okutulan edebiyat, tarih ve coğrafya derslerini *'Büyük Ermenistan'* fikrine zemin hazırlayacak biçimde yeniden düzenlettirdi.[28]

---

[23] 1820 yılında Van'da doğdu. Kuzey Batı İran ve Azerbaycan'da bir müddet dolaştıktan sonra İstanbul'a gelerek ilk eseri olan *Ararat İçin*'i yayınladı. 1854'te 34 yaşında iken Ahtamar Manastırı'na Vartabet oldu. Bu arada çeşitli halk hareketlerine katıldı. Verdiği ateşli vaaz ve nutuklarla dikkati çekerek 'Hayrik/Babacık' lakabı ile anılmaya başlandı. 1858 yılında Van'da Varak Manastırı'nın bodrumunda kurulan matbaada *Vaspuragan* ve *Van Kartalı*, 1863'te de Muş'ta *Muş Kartalı* dergilerini çıkardı. [Bkz., L. Nalbantyan, *a.g.e.*, s.53.] Ayrıca Ermeni komitacıların ağzında dolaşan ve Osmanlı devleti içerisindeki tarihi Ermenistan'ı anlatan 'Depi Erkir' (Vatana Doğru) ifadesi de Hırimyan'ın oluşturduğu 'Erkir efsanesi'nden kaynaklanmaktaydı. Bkz., Anaıde Ter Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912*, (nşr. Mete Tuncay), İstanbul, 1995, s.32 vd.

[24] Uras, *Ermeni Meselesi*, s.178; Kevork Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler (Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar IV)*, (nşr. Osman Köker), İstanbul, 2003, s.254.

[25] Geniş bilgi için bkz., Davut Kılıç, "Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazin Kilisesi'nin Rolü (1828-1915)", *Ermeni Araştırmaları*, S.2, (Haziran-Temmuz-Ağustos 2001), s.49-64; S. Cöhce, *Ermeni Kimliği*, s.98 vd.

[26] Geniş bilgi için bkz., Davut Kılıç, "Rusya'nın Eçmiyazin Katoğikosluğuna Nüfuzu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesine Tesiri", *Erdem* XII/36, (Mayıs 2000), Ankara, 2002, s.973-987.

[27] Bkz., Ermeni Komitelerinin A'mal, s.18; Esasen bu yöndeki çabalar yeni olmayıp bu amaca yönelik tiyatro, edebi eserler ve benzeri çalışmalar daha gerilere gitmektedir. B. L. Zekiyan, *a.g.e.*, s.75 vd; Bkz., S. Cöhce, *Siyasallaşma*, s.47.

[28] Bu dersler Hırimyan'ın ayrılmasından sonra Patrik Nerses zamanında da aynen devam edecektir. Bkz., *Ermeni Komitelerinin A'mal*, s.18.

Hırimyan'ın faaliyetleri, Ermeni toplumunun ileri gelenlerinden bir kısmını telaşlandırmaya yetti. Bunlar, Patriğe söz dinletemeyince meclislere devam etmemeye başladılar.[29] Ancak, Hırimyan'ın fikirleri cemaat içerisinde etkili oldu. Özellikle daha önce görev yaptığı Van ve Muş yöresinde büyük bir taraftar kitlesi bulmuştu.[30] Siyasi Meclisin, Patriğe karşı olumsuz tavır aldığını duyan İstanbul'daki '*Taşralı Ermeniler*',[31] patriğin de bulunduğu bir ortamda meclis üyelerinden bazılarını dövdü. Patriğin bu düşünce ve tavırlarına Amiralar[32] başta olmak üzere İstanbul Ermenilerinin büyük bir kısmı da karşı çıkıyordu. Bunlar geleceklerini Osmanlı devletine sadık kalmakta gören grubu oluşturuyordu. Onun için de patriğin düşünce ve tavırlarından endişe duymaktaydılar. Ona karşılık patrik ve taraftarları bu grubu yozlaşmış, hafiye, casus, hain, olmakla suçluyordu.[33] Neticede Hırimyan'ın sebep olduğu gelişmelerin doğuracağı vahim sonuçları sezinleyen Ermeni ileri gelenleri 1873'te onu patriklik görevinden istifaya mecbur etti.[34] Ona rağmen Hırimyan Berlin Kongresi sırasında (1878) Ermeni davasını şiddetle savunan bir siyasi önder olarak önemini koruyacaktır.

Patrik Hırimyan'dan boşalan makama Nerses II. Varjabedyan (1874-1884) getirildi. Eski patriğin '*Taşra Ermenileri*' yanındaki saygınlığına karşın yeni patrik '*İstanbul Ermenilerince*' daha çok benimsenmekteydi. Nerses, patrikliğe tayin edildikten sonra o da Hırimyan gibi Ermeni Milleti Nizamnamesi'nde önemli değişiklikler yapmak için yoğun çaba harcadı ve Doktor Rusinyan[35] adlı birine milli meclis için bir dâhili nizamname düzenlettirdi.[36]

---

[29] Uras, *Ermeni Meselesi*, s.175 vd.

[30] Nitekim Hırimyan'ın fikirleri doğrultusunda Van'da 1872'de 'Kurtuluş İçin Birlik' cemiyeti kurulacaktır. Geniş bilgi için bkz., Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, (nşr. M. Arpi-N. Arek), İstanbul, 2003, s.24.

[31] Şark'tan gelen Ermeniler kastedilmiştir. Bkz., G. Çark, *a.g.e.*, s.29.

[32] "Amira" Arapça bir sözcük olup "amir"den gelir. Emir veya Amir manasına gelen bir unvandır. [Bkz., L. P. Dabağyan, Türkiye Ermenileri, s.405.] Osmanlı devletinde Amiralar hem ruhban sınıfında herr de Ermeni toplumu içerisinde özel bir statüye sahip olmuştur. Geniş bilgi için bkz., Hagop Barsoumıan, "The Dual Role of the Armenian Amira Class Within the Otoman Government and the Armenian Millet (1750-1850)", *Christians and Jews in the Otoman Empire I-II*, (ed. Benjamin Biadde and Bernard Lewis), The Functioning of a Plural, Society, New York 1982. s.171; Amiraların ortaya çıkışı ve yükselme dönemi için ayrıca bkz., Arsen Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*, İstanbul, 2001, s.70 vd.

[33] Uras, *Ermeni Meselesi*, s.179; Hırimyan'ın siyasi faaliyetleri için ayrıca bkz., D. Kılıç, *a.g.e.*, s.208-210.

[34] L. B. Dabağyan, *Türkiye Ermenileri*, s.559 vd.

[35] Nahabed Rusinyan (1819-1876) hekim ve edebiyatçı olup aslen Kayserilidir. Paris'te tıp eğitimi gördü. Daha çok yabancı okullarda çalışmasına karşın Ermeni cemaatinin eğitim ve kültür alanlarındaki faaliyetlerinde görev aldı. Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin hazırlanmasında rol oynadı. Bkz., K. Pamukciyan, *a.g.e.*, s.341.

[36] Uras, *Ermeni Meselesi*, s.179.

1877 yılında eski Patrik Hırimyan, bütün episkoposları ve adamlarını Kuzguncuk'taki evine çağırarak uzun bir toplantı yaptı. Hırimyan bu toplantıda, Patrik Nerses'in tuttuğu yolun uygun olmadığını, Ermeni istiklali hususunda yeterli çaba sarf etmediğini ve Osmanlı hükümetinin işbirlikçisi konumunda bulunduğunu söyledi. Aynı zamanda Nerses'in azledilerek yerine İzmirliyan'ın getirilmesini de teklif etti. Söz konusu toplantıda bulunmasına rağmen Nerses, faaliyetlerini savunmak yerine Hırimyan'a hak vermiş, bundan böyle Ermeni toplumunun menfaatleri doğrultusunda çalışacağını beyan ile bunun için episkoposlardan yardım istemiştir.[37] Bu arada patlak veren 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı ile Osmanlı devletinin içine düştüğü durum, gerek Nerses gerekse Hırimyan'a Ermeni ideallerini gerçekleştirebilme yönünde büyük imkanlar sağlamıştır. Her iki patriğinde bütün gayretlerine rağmen Ermeniler bu savaşı sona erdiren Berlin Konferansı'nda büyük bir hayal kırıklığı yaşadı.[38] Bunun üzerine sabık patrik Hırimyan, Patrikhane ve Ermeni ahali üzerindeki propagandasını hızlandırdı. Öyle ki, bir yandan Ermeni siyasi cemiyetlerine desteği artırırken diğer yandan ihtilal için zamanının geldiğini beyan ile ahaliyi açıkça kışkırtmaya başladı.[39] Bunun sonucunda ortaya çıkan Ermeni terör örgütleri Armenakan, Hınçak ve Taşnak çeteleri faaliyete geçecektir. Bir başka deyişle Kilise, Osmanlı Ermeni toplumunun silahlı propaganda dönemine geçmesinin fitilini ateşlemiş oldu.

Patrik Nerses, İstanbul İngiliz sefirini 17 Mart 1878 günü ziyaret ederek Ermenilerin haklarını takibe kararlı olduklarını, diğer Hıristiyan topluluklarla aynı hukuku talep ettiklerini, Avrupa'nın müdahalesiyle isteklerini elde edinceye kadar tahriklere devam edeceklerini söyleyip muhtar bir Ermenistan talep etti. Elçinin bu kadar büyük bir projeyi gerçekleştirmenin mümkün olup olmadığı yolundaki tereddüdüne karşılık patrik, Ermenilerin bu kadar haklı taleplerine kulak verilmeyecek olursa, bahsettiği bu bölgenin Osmanlı devletine karşı toptan ayaklanıp Rusya'ya iltihak edeceğini söyledi.[40] Berlin Konferansı başladıktan sonra Nerses, 30 Haziran 1878'de İngiliz Büyükelçisi Layard'ı tekrar ziyaret edecek ve tekliflerini Kongreye sunduklarına işaretle İngilizlerin desteğini isteyecektir.[41]

Eski Patrik Hırimyan'ın patrikhaneyi siyasileştirmesinin etkileri Berlin Konferansı esnasında açıkça görülmeye başlandı. Milliyetçi duygular belirgin bir şe-

---

[37] Uras, *Ermeni Meselesi*, s.211.

[38] Bu hususta Layard'ın, Cont Ruby'e gönderdiği 25 Mart 1878 tarihli belgede, yaptığı değerlendirme için bkz., B. Şimşir, *a.g.e.*, s.156 vd. belge nu:66.

[39] Uras, *Ermeni Meselesi*, s.422.

[40] *British Documentes On Ottoman Armenians (1856-1880) I.* (nşr. Bilal Şimşir), Ankara 1989, s.159; Ermeni ileri gelenlerinin Berlin Antlaşmasından sonra beklentileri değişti. Bundan böyle devletin doğu illerinde yaşayan Ermeni toplumu için düzeltmeler sağlanmasını, Rusya ve Avrupa'dan beklemeye başladı. Bkz., A. T. Minassian, *a.g.m.*, s.175.

[41] Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Basım y.y. 2001, s.123.

kil almış, din adamlarından bir kısmı özerklikten ve kendi kimliğini belirtmek hakkından yana açıkça tavır koymaya başlamıştı.[42]

Hırimyan'ın gayretleri yanında Patrik Nerses'de her geçen gün daha keskin bir politika izlemeye koyuldu. Patrikhane bünyesinde *'Islahat Komisyonu'* adı ile bir komisyon kurdu. Bu komisyondan çıkan kararı 1879 yılı ortalarında patrikhaneye bağlı piskoposluklara bir genelgeyle bildirdi. Bu genelgede din adamlarının önderliğinde Ermeni ahalinin istiklali sağlamak üzere hazırlanması ve bölgeye gelen yabancı misyon şeflerine iyi davranması istenmekteydi.[43] Patriğin bu genelgesi Osmanlı yöneticilerinin tepkisine yol açtı. Nitekim Sivas Valisi Hakkı Paşa, Dahiliye Nazırlığına gönderdiği bir yazısında bu duruma işaretle, Sivas yöresinde ortaya çıkan rahatsızlığa dikkat çekerek, özellikle komitacılarla din adamlarının birlikte hareket etmeye başlamalarının yaratacağı sıkıntılara vurgu yapmaktadır.[44]

Aslında Patrik Nerses, Avrupa devletlerinin Ermeni halkını emperyalist amaçları doğrultusunda kullanmaya çalıştıklarını görmekteydi. O sebeple bir ikilem yaşamaktan kurtulamadı ve sonunda Osmanlı devletine bağlılığını açıkladı. Gelişmelerden rahatsız olan ermeni terör grupları Nerses'i hain ilan etmekte gecikmedi.[45]

Devletin içinde bulunduğu durumu göz önüne alan Osmanlı yöneticileri bütün tutarsızlığına rağmen Sultan'ın güveninin ve memnuniyetinin bir ifadesi olarak, Nerses'e Boğaziçi'nde Ortaköy'de bir köşk hediye edilmesini sağladılar. Böylelikle her geçen gün artmakta olan Ermeni terörüne, Kilisenin desteğini en alt seviyeye indirmek amaçlanmaktaydı.

Nerses'in devlet yanında yeniden itibar kazanması üzerine patriklikten azlinin zorlaştığını gören Ermeni ihtilalcileri onu 1884 yılında Eçmiyazin'e Kevork Keresteciyan'ın yerine Katoğikos seçtirerek İstanbul'dan uzaklaştırmak yolunu tercih ettiler. Ancak Babıâli ile olan yakın ilişkilerinden dolayı Rus hükümetinin bu seçimi onaylamayacağını anlayan Nerses, Katoğikosluk görevinden istifa etti ve birkaç ay sonra da İstanbul'da öldü.[46]

---

[42] Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, (nşr. Bilge Umar), İstanbul, 1998, s.128.

[43] Genelgenin tam metni için bkz., D. Kılıç, *İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, s.76 vd; Ayrıca Patrik Nerses'in diğer siyasi faaliyetleri için bkz., B. Şimşir, *a.g.e.*, s.154 vd. belge nu:64, s.160 vd. belge nu:67,69, s.177 vd. belge nu:96, s.238 vd. belge nu:187 ek, s.265 belge nu:211, s.271 belge nu:219, s.410 vd. belge nu: 337, s.472 vd. belge nu:3, D. Kılıç, *a.g.e.*, s.210-214.

[44] Bkz. Mehmet Hocaoğlu, *Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul, 1976, s.182 vd; A. Alper Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul, 1982, s.135 vd.

[45] İlter, *Ermeni Kilisesi*, s.38, nu:40.

[46] Cenazesi Kumkapı Katedraline defnedilen Nerses'in mezar kitabesine 'Vatanperver Patrik' ibaresinin yazılmış olması dikkat çekicidir. Bkz., *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, (nşr. Bayram Kodaman), Ankara, 1994, s.31 vd.

Patrik Nerses'in ölümünden sonra yerine Erzurum Episkoposu Harutyun I. Vehabetyan geçti (1885-1888). Onun döneminde ayrımcı faaliyetler etkisini kısmen kaybedecektir. Zira Patrik Vehabetyan, ermeni terör gruplarını tasvip etmemekte ve hâlihazırdaki statünün devamından yana bir tavır sergilemekteydi. Bu tutumu Türk dostu olarak tanınmasına, dolayısıyla Eçmiyazin ile bir kısım Ermeni aydın ve cemiyetinden gerekli desteği alamamasına sebep oldu.[47] Neticede Vehabetyan patriklik görevini ifa edemez hale düşürüldü ve Kudüs Patrikliğine çekilmek zorunda bırakıldı. Ancak yerine gelen Horen Aşıkyan da aynı yolu izleyince kısa bir süre içinde olsa Ermeni dini kurumlarıyla ihtilalci grupların arasındaki bağ kopma noktasına geldi.

Patrik Aşıkyan'ın inkılâpçılara karşı gösterdiği ciddi mukavemetten dolayı, Hınçak ve Taşnak Komitesi mensuplarının Patrikhane ve diğer dini kurumlardaki etkilerini yitirmeye başladılar. Bu arada Aşıkyan Ermeni komitacılarının yaptıklarının tasvip edilemeyeceği yönünde vaazlar verdirdiği gibi Ermeni cemaatinin bu faaliyetleri tasvip etmesinin mümkün olamayacağını da kesin bir dille ifade etmekten çekinmedi. Patrikhanedeki bu değişim Ermeni ahali içerisinde komitaları tasvip etmeyenlerin harekete geçmesini sağladı[48] ve bunlar Ermeni terör örgütlerinin yaptıkları eylemleri hükümete ihbar etme cesaretini gösterdiler.[49] Fakat halen kilise üzerinde etkisini sürdürmekte olan Hırimyan ile yandaşları farklı bir yol izleyerek Eçmiyazin Kilisesi'nin yönetimini ele geçirmeyi başardılar. 16.07.1892 tarihinde Hırimyan'ın Eçmiyazin Katoğikosu seçilmesiyle[50] Aşıkyan'ın Ermeni din adamaları üzerindeki nüfuzu büyük bir darbe aldı.

Neticede Hırimyan Ermeni istiklali düşüncesini Kilisenin zirvesine taşırken Osmanlı Ermenileri içerisinde de bağımsızlık yanlısı din adamlarının önü sonuna kadar açılmış oldu. Bunun sonucunda Ermeni komitacılar, 26 Mart 1894 tarihinde Kumkapı'da dinî ayin esnasında Patrik Horen Aşıkyan'a bir suikast girişiminde bulundu. Her ne kadar suikastçı Agop Karabetyan suçüstü yakalandıysa[51] da Aşıkyan patriklik makamından çekilmek zorunda kaldı.[52]

---

[47] Bkz., *Ermeni Komitelerinin A'mal*, s.14.

[48] Diğer taraftan yüksek ruhban sınıfınca da desteklenen hastane, kültür ve dinî kurumlar açan 'Amiralar' da Ermeni komitacılarına karşı çıkmışlardır. Bkz., B. Hagop, *a.g.m.*, s.171; A. T. Minassian, *a.g.e.*, s.38; L. P. Dabağyan, *Türkiye Ermenileri*, s.553 vd; Esat Uras, *Ermeniler (Türk Tarihinin Ana hatları Eserinin Müsveddeleri No: 6)*, Basım 1933, s.17 vd.

[49] Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, (nşr. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı), Ankara, 1994, s.66.

[50] Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, (nşr. Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı), İstanbul, 2001, s.10 vd.

[51] Yapılan tahkikat sonucunda suikastçının suç ortaklarının İzmirli Dikran Agopyan, Samoel Mamayan, Karabet Şahbazyan, Osep Agopyan, Strak Parsihyan olduğu anlaşıldı. Olayı planlayıp azmettiren Eğinli Mazlumyan idi. Bunun iki arkadaşı ile kaldığı odasında yapılan aramada komitanın faaliyetlerine dair iki adet belge ele geçirilmiştir. Geniş bilgi için bkz., Sadrazam Cevat Paşa'dan

42

Komitacılar bu suikastla yetinmeyip iki ay içerisinde, Patrikhane Meclis-i Cismani Reisi Simon ile birlikte daha pek çok Ermeni ileri gelenini tehdit ederek yaraladılar.[53] Bu durum komitacıların Patrikhane üzerindeki psikolojik etkisini en üst seviyeye çıkarttı ve terör gruplarıyla işbirliğini reddeden din adamlarını tamamen sindirmeye yetti.[54] Bu arada alçaklık hainlik ile suçlanan bu din adamları, psikolojik açıdan da tam bir terörle karşı karşıya getirilmişlerdir. Kilisedeki ortamı silahlı propaganda ile kendi lehlerine değiştirmeyi başaran komitacılar, baskı altında tutukları Patrikhane Meclisi'nde yandaşları olan Matteos III. İzmirliyan'ın[55] (1894-1896) patriklik makamına atanmasını sağladı. Bu ruhani, söz konusu meclisin 20 Aralık 1894 tarihindeki toplantısında 144 üyesinden sadece 76'sının katıldığı bir oturumda 67 oy alabilmiştir. Toplantıya katılmayan 68 üyenin Hınçaklar tarafından engellendiği anlaşılmaktadır.

12 Şubat 1895 tarihinde beratını alarak, özel bir vapurla Üsküdar'dan Kumkapı'ya giden İzmirliyan'ı, 3 bin civarında Ermeni'nin muazzam bir gösteri ve debdebe ile takip ettiği görülmektedir. Yeni Patrik biraz da bundan cesaret alarak mutat olduğu üzere Padişah tarafından kabulünde protokol ve nezaket ku-

---

Mabeyn Başkitabetine gönderilen 26 Mart 1894 tarih ve 3282 nolu yazı, *B.O.A.*, Yıldız Sadaret Hususi, Dosya No:292, İç No:82/1-2-3.

[52] Gürün, *a.g.e.*, s.191.

[53] Simon, Sivaslı Artinoğlu Tatyos ve Arooğlu İstepan tarafından tabancayla yaralandı. Geniş bilgi için bkz., Sadrazam Cevat Paşa'dan Mabeyn Başkitabetine 22 Mayıs 1894 tarihinde gönderilen yazı, *B.O.A.*, Yıldız Sadaret Hususi, 17-Za-1311-4066, İç No:2, Dosya No:297/78.

[54] Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Cambon'dan Dış İşleri Bakanı Hanotaux'ya gönderilen 3 Haziran 1894 tarihli raporda; son günlerde İstanbul'da Ermeni cemaatinden zengin bir banker olan, Harbiye Bakanlığı müteahhitlerinden Simon Maksud Bey'e suikast yapıldığını, Patrikhane halk meclis üyelerinden olan bu kişinin çoktan beri mezhepdaşlarınca Türklere satılmış, hain olarak tanımlandığı ve kendisini öldürmeye teşebbüs edenlerin Vanlı Ermeni hamallar olduğu bildirilmektedir. Yine aynı belgede Avrupalı misyon şeflerinin de kanaati olarak; komitacıların gayesinin silahlı propaganda yoluyla Patrik Aşıkyan ve Ermeni toplumunun önde gelenlerini sindirmek olduğu belirtilmiştir. Bkz., Uras, *Ermeni Meselesi*, s.470 vd.

[55] İzmirliyan (1845–1910) Türkiye Ermenileri 75. Patriği, Dünya Ermenileri 126. Katoğikosudur (Başpatriği). 20 Ocak 1909 tarihinde Eçmiyazin Katoğikosluğu makamına seçilecektir. Büyükbabasının İzmirli olmasından dolayı İzmirliyan lakabını almıştır. Yaptığı önemli görevleri şöyle sıralamak mümkündür: Patrik Mıgırdıç Hırimyan'ın döneminde sekreterliğin yanı sıra, Bezciyan Okulu'nda din dersleri öğretmenliği; 17 Mart 1872'den itibaren Patriklik Ruhani Meclis üyeliği; 29 Aralık 1872'de Kilikya Katoğikosluğu'nun problemlerini incelemek için kurulan komisyon üyeliği; 29 Ocak 1873 tarihinde üst rahiplik mevkiine yükseltilmesi; Aynı yıl Üsküdar Surp Garabed Kilisesi vaizliği ve aynı semtin Cemaran Okulu Din Dersi öğretmenliği; 17 Mayıs 1876'da Eçmiyazin Katedralinde piskopos olarak takdis edilmesi; 1883'te Başpatriklik Komisyon üyeliği; 3 Ocak 1886'da Mısır Ermenileri ruhani önderi; 1891'de sağlık nedenlerinden dolayı görevinden istifa ederek İstanbul'a dönmesinden sonra Surp Garabed Kilisesi vaizliği göreviyle birlikte Getronagan Lisesi Din Dersi öğretmenliği; 1892'de Katoğikosluk seçiminde ikinci aday seçilmesi ve benzeri görevleri üstlenmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bkz., Pamukciyan, *a.g.e.*, s.254 vd; ayrıca İzmirliyan'ın siyasi faaliyetleri için bkz., Kılıç, *a.g.e.*, s.214-217.

rallarını aşan sözler sarf etmekten çekinmedi.[56] Ayrıca hızla patrikhanedeki idari yapıyı değiştirmeye yöneldi.[57]

İzmirliyan ilk iş olarak, o güne kadar patrikhane bünyesinde bulunmayan '*başka milletlerle haberleşmek (yazışmak)*' adı ile yeni kadrolar oluşturdu. Nitekim buralara komitacılardan Diran Kilikyan ve Telyan gibi kişileri atadı. Bu arada Galata Ermeni Mektebi Müdürü Musedciyan Artin'i de '*elçiliklerle sözlü haberleşme*' memuru olarak tayin etti. Patrik bütün bu işleri gerçekleştirirken İngiliz büyükelçisiyle tam bir işbirliği içerisinde hareket etmiştir. Birazda bunun verdiği güçle olsa gerek İzmirliyan, o zamana kadar adetten olan Patrikhane Meclisine devlette görev yapmış üst düzey bürokratların atanması yönündeki teamüle de son vererek, bu mevkilere ayrımcılığa karışmış ve görev yaptıkları bölgede huzuru bozmuş, ancak daha sonra devletçe af olunmuş bir takım tescilli fesat ehli din görevlilerini atamıştır. Bununla da yetinmeyen Patrik, Ermeni terör örgütlerinin Adana ve Halep vilayetlerinde halkı ayaklandırabilmesi için bazı planlar geliştirmek üzere harekete geçti. Ayrı bir dinî idareye sahip olan, münferit Sis Katoğikosluğu'nun boş olan kadrosuna, Meclisi Ruhaniye'ye atadığı yakın arkadaşı Kirkor Alatcıyan'ı seçtirdi.[58] İzmirliyan, Patrikhane ve bağlı kuruluşlarında komitacıların rahatça üstlenmelerini böylelikle sağlamış oldu.[59]

Bu arada haftalık ayin için kiliselerde toplanan Ermeni ahali de devlet aleyhine kışkırtılmaktaydı.[60] Nitekim Ermeni toplumu içerisinde özellikle aydın ve ruhban kesime mensup şahıslarca Ermeni istiklali düşüncesi hızla yayılmaya başlandı.

İzmirliyan'ın niyeti bilinmekte olmasına rağmen Osmanlı yönetimi Nizamnameye bağlı kalarak böyle birisinin patrikliğe seçilmesi karşısında sessiz kalmıştı. Ancak Patrik İzmirliyan'ın Anadolu'da görev yapan daha siyasileşmemiş murahhasa ve diğer din adamlarını birer bahane ile görevlerinden uzaklaştırması

---

[56] Recep Karacakaya, "İstanbul Ermeni Patriği Mateos İzmirliyan ve Siyasi Faaliyetleri", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri I*, Ankara, 2003, s.382 vd.

[57] *Ermeni Komitelerinin A'mal*, s.19.

[58] H.N. Paşa, *a.g.e.* I, s.64 vd; O sıralarda Kirkor Alatcıyan, Muş mutasarrıfına hakaret ettiğinden dolayı görevinden alınmıştı. Bkz., Ermeni Komitelerinin A'mal, s.23.

[59] Nitekim bu husus, üzerinde bir takım belgelerle yakalanan Ermeni ihtilalcilerinden Papaz Dergort'un verdiği ifade ile de sabit hale gelmiştir. Dergort ifadesinde; Patriğin, Ermeni İhtilalcileri ve bağımsızlık hareketlerini açıkça desteklediğini belirtmiştir. 19 Aralık 1895 tarihli Halep Valisi Zihni Paşa'dan Dahiliye Nazırı Memduh Paşa'ya, gönderilen evrak için bkz., *BOA*, BEO, MHM, A- Halep, Karton no:42, Evrak no:7803, İç no:2.

[60] Sadrazam Cevat Paşa'dan Dahiliye Nazırı, Adliye ve Mezahip Nazırları Rıfat Paşalara gönderilen 13 Kasım 1894 tarihli yazı için bkz., *B.O.A.*, Yıldız Esas Evrakı, Dosya No: 49/2-3-2, Evrak No:76/10: Ermeni Komiteleri ve A'mal, s.48 vd.

44

ve bunların yerine İstanbul'da vaazlık yapan terör örgütü yandaşlarını ataması[61] Osmanlı hükümetinin tepkisine sebep olacaktır.[62]

İzmirliyan, komitacıların bütün silah ve cephanelerini kilise, manastır ve mezarlıklarda saklanmasına göz yummaktaydı. Güvenlik güçleri buralarda arama yapmak istediğinde ise mukaddes yerlerin kutsallığı ihlal edildiği gerekçe gösterilerek engellenmeye çalışılıyordu.[63] Ona rağmen ilk dönemlerde komitacılar bizzat Ermeni vatandaşlar tarafından devlete ihbar edilmekteydi.[64] Ancak, bu

---

[61] Patrikhane tarafından Muş Murahhaslığına getirilen Rahip Vartan devlete bağlı olan papazları Patrikhaneye bildirdi. Bunun üzerine bu papazlar Patrikhane tarafından görevlerinden uzaklaştırıldı veya İstanbul'a çağrılarak kontrol altına alındı. [27 Haziran 1895 tarihinde Sadrazam Sait Paşa'dan Adliye ve Mezahip Nazırı Rıza Paşa'ya ve Hariciye Nazırı Turhan Paşaya gönderilen evrak için bkz., *BOA*, BEO, Mühimme Kalemi, A- Murahhasa ve Papazlar, Karton no:36, Evrak no: 5782/333.] İzmirliyan'ın göreve getirdiği Murahhassalar, Patrikhane tarafından hazırlanmış bir program dâhilinde çalışıyordu. [Bkz., Ermeni Komitelerinin A'mal, s.24.] Bu programın esas gayesi ahaliyi devletten soğutmaktı. Nitekim Beyoğlu Kilisesi'nde yapılan toplantının sonrasında İzmirliyan, Muş Murahhassına haber göndererek, Sason olayının yıl dönümü dolayısıyla yapılacak ayinde ateşli bir nutukla halkın heyecana getirilip yardım toplanmasını istedi. Bu konuda geniş bilgi için bkz., 25 Ağustos 1895 tarihli Sadrazam Sait Paşa Adliye ve Mezahip Nazırı Hüseyin Rıza Paşa'ya gönderilen evrak, *BOA*, Mühimme Kalemi, A-Papazlar, Karton no:36, Evrak no:6146/521.

[62] Bu konuda 30 Nisan 1895 tarihli Sadrazam Cevat Paşa'dan Zaptiye Nazırı Nazım Paşa'ya gönderilen belge için bkz., *BOA*, BEO, Mühimme Kalemi, A-Papazlar, Karton no:36, Evrak no: 5242/83.

[63] Erdal İlter, *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923)*, İstanbul, 1995, s.49.

[64] Cemaat kurumlarının başında olan papazlardan bazıları kiliselerin ihtilalci kulüplere dönüştürülmesine razı olmadı. [Bkz., A. T. Minassian, *a.g.m.*, s.217.] Esasen Hınçak ve Taşnak örgütlerinin bütün Osmanlı Ermenilerini temsil etmediği malumdur. Dolayısıyla patriğin bu tavrından rahatsız olan devletine gönülden bağlı din adamları ve sağduyulu Ermeniler, bulundukları bölgelerden Padişah'a bağlılık telgrafları çekmiştir. Mesela; 17 Ocak 1895 tarihinde Edirne Ermeni Murahhası ve şehrin ileri gelen Ermenileri, bazı düşüncesiz Ermenilerin sebep olduğu hal ve hareketlerden endişe duyduklarını Babıâli'ye bildirdikleri gibi Sultan'a karşı sadakat ve bağlılıklarını da ifade etmekten çekinmemişlerdir. [Bu hususta 17 Ocak 1895 tarihli Edirne Vilayetinden Mabeyn Başkitabetine gönderilen yazı için bkz., *B.O.A.*, Yıldız Sadaret Mütenevvia, Dosya No:113, Sıra No:37, Evrak No:1039/6824.] Bu konuda başka örneklerde vardır. Erzurum'da Ermeni ileri gelenleri Müşir Şakir Paşa ve Valiyi ziyaret ederek, Ermeni ihtilalcilerin sebep oldukları olaylardan ötürü üzüntülerini belirttikleri gibi Kilise ve Okulların korunması hususunda alınan tedbirlerden dolayı kendilerine teşekkür etmişlerdir. [Bkz., 23 Kasım 1895 tarihli Hariciye Nazırı Tevfik Paşadan Osmanlı Devleti'nin dış temsilciliklerine gönderilen yazı. *B.O.A.*, HNA, Endikatör S-III, Karton no:312, Dosya no:64, Evrak no:16507/219.] Maden Ermeni ruhani reisi ve ileri gelenleri, yabancıların hilelerine uyan akılsız ihtilalcileri lanetle yâd ettiklerini ayrıca can ve mal emniyetini sağlayan Osmanlı hükümetine şükranlarını sunarak bağlılıklarını bildirmişlerdir. [Geniş bilgi için bkz., 25 Kasım 1895 tarihli Sadrazam Halil Rıfat Paşa'dan, Mabeyn Başkitabeti Tahsin Paşa'ya gönderilen evrak. *B.O.A.*, Yıldız Sadaret Hususi, Dosya no:340, Evrak no:1270, Sıra no:76.] Yine bu konuda Bitlis ve Besni Ermenileri, Padişah tarafından korunmaları ve himaye edilmelerinden dolayı Babıâli'ye teşekkürlerini bildirmişlerdir. 26 Kasım 1895 tarihli Sadrazam H. Rıfat Paşadan Mabeyn Başkitabeti Tahsin Paşaya gönderilen 1299 nolu evrakta, imzaları olan din adamlarına Patrikhane ve komitacılar tarafından kötülük yapılmasını önlemek için imzalar saklı tutulmuştur. Bkz., *B.O.A.*, Yıldız Saderet Hususi, Dosya No:340, Evrak No:1299, Sıra No:92.

durum zamanla değişecek ve İzmirliyan'ın faaliyetleri sonucunda Ermeni ahali ile devletin işbirliği asgari seviyeye inecektir. Bu arada devletin yanında yer alan Ermeni vatandaşlar da hızla bir cemaat içi tasfiyeye tabi tutulacaklardır.[65]

Patrikhanenin sebep olduğu gelişmelerden rahatsızlık duyan Osmanlı hükümeti zaman zaman Patrik İzmirliyan'ı sert bir şekilde uyararak, bundan böyle komitacıların girişeceği bir takım hareketlerden kendisini sorumlu tutacağını ihtar etmiştir. Buna İzmirliyan'ın verdiği cevap ise çok ilginçtir. O, Patriklik makamının siyasi işlere karışmadığını ancak böyle şeylerde ricacı olabileceğini ayrıca olayların çıkışından da sorumlu tutulamayacağını bildirdi.[66] Patrik İzmirliyan, Osmanlı yönetimini bu şekilde oyalarken öbür taraftan Avrupalı bir gazeteciye verdiği mülakatta; "*Biz umutsuz milletlerdeniz. Bütün araçlara müracaat ederek savaşıyoruz. Bu arada bazen suçsuz kimseler de zarar görüyor olabilir, bunun önemi yoktur.*" demekteydi. Onun bu fütursuzca giriştiği hareketler bilhassa Ermeni aydınlar arasında takdir edilmekte hatta Patriğin bir takım tasarrufları dönemin Ermeni yazarları tarafından övülmekteydi.[67]

Patrik İzmirliyan daha da ileriye giderek bütün Ermeni Murahhaslarına göndermiş olduğu bir talimatla, komitacıların emirlerine kesinlikle uyulması gerektiği direktifini verdi. Aksine hareket edenler aforoz edilecekti. Bunu devlet yanlısı bir kısım Ermeni din adamının katline yönelik eylemler izledi.[68]

Patrik İzmirliyan gibi ihtilalci din adamları sayesinde Ermeni dinî kurumları adeta birer terör merkezi haline getirildi. Gelinen bu nokta, işi ile meşgul olan

---

[65] Edirne Valisi Abdurrahman Bey'den Mabeyn Başkitabetine gönderilen yazıda; devlete sadık Edirne Murahhasının, tekrar seçilemeyeceğini anladığında istifa ederek, İstanbul'a hareket ettiğine işaretle kendisine maaş bağlanması yönünde görüş belirtilmiştir. Bu konuda 26 Mayıs 1895 tarihli belge için bkz., *B.O.A.*, Yıldız Sadaret Mütenevvia, Dosyan No: 121/1149-11147, Sıra No:12.

[66] H.N. Paşa, *a.g.e.* I, s.73.

[67] Geniş bilgi için bkz., S. Kaprielyan, *Ermeni Bunalımı ve Tekrar Doğuşu*, Bostan 1905, s.135, Ermenice eserden naklen. Uras, *Ermeni Meselesi*, s.478.

[68] Hüseyin Nazım Paşa, *Hatıralarım*, (nşr. Tahsin Yıldırım), İstanbul, 2003, s.143; Bu konuda pek çok örnek vermek mümkündür. Ermeni cemaati tarafından sevilen bir ruhani olan Rahip Mampre bu dönem içerisinde katledildi. Yine İstanbul'da kilise hizmetkârı olan Kandilci Onnuk kurşunlanarak öldürüldü. Diğer taraftan rahip Dacat, silahla ağır yaralanarak etkisiz hale getirildi. [Nitekim meşhur Kumkapı nümayişini Osmanlı hükümetine Dacat ve Mampre rahipler haber vermiştir. Bkz., Uras, *Ermeni Meselesi*, s.463.] Başka bir olayda ise, Kumkapı'daki merkez Katedralin rahibi Der Sukiyas kurşunlanarak ağır yaralandı. [Bkz., *Ermeni Komitelerinin A'mal*, s.24; Levon Panos Dabağyan, *Sultan Abdülhamid Han ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 2001, s.85 vd.] Yukarıda her ne kadar Dabağyan, Rahip Dacat'ın kurşunlanarak devre dışı kaldığını belirtse de, Zaptiye Nazırı Hüseyin Nazım Paşa hatıratında onsekiz yaşlarında Sabak isminde bir genç tarafından bıçakla yaraladığını kaydetmiştir. [Bkz., H. N. Paşa, *Hatıralarım*, s.17.] Komitacılar bu konuda o kadar ileri gittiler ki, İstanbul Ermeni Patrikhanesi ve bağlı kurumları da aşarak, kendileriyle birlikte hareket etmeyen Merzifon Protestan Ermeni Cemaati Reisi Karabet'i kiliseye giderken öldürdüler. Bu konuda geniş bilgi için bkz., 01 Temmuz 1895 tarihinde Sivas Valisi Halil Beyden Mabeyn Başkitabetine gönderilen evrak; *BOA.*, Yıldız Sadaret Mütenevvia, Dosya No:123, Evrak No: 22/233, Sıra No:41.

ticaret ve sanat erbabı, ailesinin saadet ve selametini düşünen pek çok Ermeni'yi rahatsız etmekteydi.[69] Ona rağmen gerek Patrik İzmirliyan gerekse Eçmiyazin Katoğikosu Hırimyan, Ermeni ahaliye '*yeryüzünde adeta bir cennet vaat ediyorlardı.*' Bu propagandaya göre Ermeni Krallığı bir kere kuruldu mu bugün masal gibi anlatılan Ermeni tarihi yeniden canlanacak ve geçmişten daha parlak bir şeklide ortaya çıkacaktı. Fakat bu '*cennete*' kavuşmak için Ermeni istiklalinin sağlanması yani bir sırat köprüsü geçilmesi gerekliydi.[70]

Dinin yaptırım gücünü ve dinî kurumların geniş imkânlarını kullanan ihtilalci din adamları, aynı zamanda Rus hükümeti ve Eçmiyazin Kilisesiyle de kolaylıkla ilişki kurabilmekteydiler.[71] Esasen bunlarla birlikte komitacıların Ermeni ahali üzerinde yürüttüğü silahlı propaganda etkisini göstermeye başlamış ve cemaatin büyük bir kısmı başta İngiltere olmak üzere üç büyük devletin desteği ile Vilayet-i Sitte de Ermenistan'ın kurulacağına inanmaya başlamıştı. Bu arada kilise ve mekteplerde de ermeni çocuklarına istiklalin yakın olduğu yönünde şiddetli bir propaganda sürdürülmekteydi.[72]

İzmirliyan patrik seçildiği günden beri gerçekleştirdiği faaliyetleriyle Ermeni ahali ile devleti karşı karşıya getirerek, cemaatinin geleceğini iyice tehlikeye sokmuştu. Gidişatın tehlikeli bir hal aldığını anlayan bir kısım Ermeni aristokrat ve önde gelen zadegânın zorlamasıyla İzmirliyan umumi meclise istifa dilekçesini verdi. Ancak umumi ve ruhani meclis üyeleri ittifak halinde bu istifayı reddettiği gibi patriğin yalnız umumi meclisin kararıyla azledilebileceğini Babıâli'ye bildirme kararı aldı.[73] Pek çoğu aynı zamanda komitalara iç içe çalışan meclis üyelerinin bu tavrı açıkça Osmanlı devletine karşı bir meydan okumaydı.

---

[69] H. N. Paşa, *a.g.e.*, s.283.

[70] Kazım Karabekir, *Ermeni Dosyası*, (nşr. Faruk Özerengin), İstanbul 1994, s.145.

[71] McCarthy, *a.g.e.*, s. 27.

[72] Yine bu dönemde İngiltere'nin talep ve ısrarıyla Osmanlı devletinin fesat çıkaran papazlara, Ermeni komitacılara ve diğer suçlulara af çıkaracağı halk arasında yayılmıştı. Bu arada komitacıların cüzi bir cezayla tahliye edilebileceği şayiası bağımsızlık yanlısı Ermenilerin cüretlerini büsbütün artırmaya yetti. [Bkz., H.N. Paşa, *a.g.e.* I, s.65.] Ermeni ahali bu konuda öyle şartlanmıştı ki, 18 Eylül 1895 olaylarında komitacılara İngiliz filosunun Çanakkale Boğazı'nı geçip geçmediğini sormaktaydı. Hatta bir kısım Ermeni ahali kendilerini kurtarmak için gelecek İngiliz filosunu görebilmek için evlerin teraslarına, kiliselerin çan kulelerine çıkmıştı. Burada dikkati çeken başka bir husus İngilizlerin müdahale edebilmek için büyük olayların çıkması gereğine Ermenileri inandırmış olmalarıdır. Sonuçta İngilizlerden cesaret alacak olan Ermeniler, Osmanlı topraklarında kanlı olaylara sebep olacaktır. Bkz., Kılıç, *a.g.e.*, s.259.

[73] H. N. Paşa, *a.g.e.*, s.239; Komitacılar bununla da yetinmeyerek patriğin alınacağına dair söylentilere karşı kamuoyu oluşturmak için kendi yayın organlarında yazılar yayınlamışlardır. [Bkz., H. Nazım Paşa, *a.g.e.* II, s.318.] Ayrıca o tarihlerde Londra gazetelerinde çıkan haber ve makalelerde; İzmirliyan'ın, Ermeni toplumunun bağımsızlığını kazanmak için yapmış olduğu çıkışlarıyla cemaatin büyük bir çoğunluğunun teveccühünü kazandığını yazmaktadır. Bkz., H. N. Paşa, *a.g.e.* I, s.127.

Bu arada gelişmelerin seyrini kendi politikaları açısından doğru bulmayan İngiltere Büyükelçisi Philip Currie'nin de desteği ile İzmirliyan, hükümet tarafından azledilerek 1896 Eylül'ünde Kudüs'e sürgün edildi.[74] Yerine Bursa Piskoposu Mgr. Bartolomeos, Patrik vekili olarak tayin edildi. Bu arada umumi ve ruhani meclisler de fes edilerek bir kısım din adamı ve 8 laik üyeden oluşan karma meclis geçici olarak görevlendirildi.

Artin Dadyan Paşa'nın başkanlığında toplanan bu meclis, Malakya Ormanyan'ı Patrik olarak seçecektir.[75] Bu müdahale ile kilisenin desteğini kaybeden komitacılar da hızla Avrupa ülkeleri ve Amerika'ya çekileceklerdir. Önce Hırimyan sonra da İzmirliyan gibi din adamlarının sayesinde Ermeni terör odaklarının kilise üzerinden yürüttükleri çalışmaların etkisi ahali üzerinde çok büyük olmuştur. Bu sayede 1895-1896 yıllarında Trabzon, Erzurum, Elaziz, Bitlis, Van, Halep, Diyarbekir, Sivas ve Ankara vilayetlerinde geniş çaplı isyanlar çıkartılabilmiş,[76] bu arada Patrik, Avrupa ve ABD kamuoyunu Türkler aleyhine kışkırtmıştır.

Kilise, her isyanın ardından el altından veya açıkça Müslümanların Hıristiyanları katlettiği şayiasını yayarak, Ermeni terör odaklarının işini kolaylaştırma işlevini başarıyla yürütmüştür. Böylelikle, Osmanlı sınırları içerisinde gelişen Ermeni istiklal arayışı biraz da misyonerlerin gayretiyle Hıristiyan kamuoyuna bir Müslüman Hıristiyan çatışması şeklinde sunulabilmiştir. Bu durum Batı kamuoyunda '*vahşi Türk*' imajının daha da keskinleşmesine sebep olacaktır. Yine bu sayede emperyalist projelerin genel bir ifadesi olan Şark Meselesi, XIX. yüzyıl ortalarından itibaren neredeyse bir Hıristiyanlık meselesi haline getirilmiştir.[77]

Sonuç olarak, Ermeni ahalinin Osmanlı Devleti'ne isyan edip terör odaklarının yanında yer almasında, Hırimyan ile İzmirliyan gibi din adamları ve Kilisenin etkisi büyük olmuştur. Bunlar Ermeni toplumu içerisinde istiklal fikrinin meşru bir zemin kazanmasını sağladığı gibi XIX. yüzyılın başlarından itibaren '*dinî mit*'lerin yerini almaya başlayan '*siyasi söylemler*' karşısında yetersiz kalan ruhani sınıfın da toplum üzerinde ki etkisini artırmıştır. Dolayısıyla XIX. yüzyıla kadar tek başına Ermeni varlığı ve kimliğini temsil eden Ermeni ruha-

---

[74] H. N. Paşa, *Hatıralarım*, s.297.

[75] İlter, *Ermeni Kilisesi*, s.47 vd.

[76] İşte bunun için İzmirliyan devri Ermeni isyanlarının en yoğun olarak yaşandığı dönemdir. [Bkz., Gürün, *a.g.e.*, s.201 vd.] Yine bu dönemde Ermeni ahali, Patrikhane'nin yönlendirmesinden dolayı devlet tarafından yürütülen ıslahat çalışmalarına da zorluk çıkartmıştır. Aldıkları talimatla Ermeniler konsolosluklara çeşitli bahanelerle şikâyette bulunmuştur. Bkz., 27 Eylül 1895 tarihli Anadolu Vilayetleri Genel Müfettişi Şakir Paşadan Mabeyn Başkitabetine gönderilen yazı: *BOA*, Yıldız Esas Evrakı, Karton:81, Klasör:31, İç no:10-Z-76, Evrak no:76/4.

[77] İlter, *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler*, s.16; Ayrıca bu konuda geniş bilgi için bkz., Bayram Kodaman, *Ermeni Macerası*, Isparta, 2001, s.22-33.

48

niler pek gönüllü olmasalar da çoğu Avrupa'da eğitim görmüş, batılı değerlerden etkilenmiş aydın zümre ile işbirliğine gitmek mecburiyetini hissederken ermeni terör odaklarına da büyük imkânlar hazırlamıştır. Bir başka deyişle ruhaniler ile aydınlar arasındaki ayrışma aynı zamanda Ermeni toplumunun, Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırılmasında bir uzlaşmanın da başlangıcını teşkil edecek, bu durum Ermeni dini kurum ve kuruluşlarının bir dönem içinde olsa terör odaklarının kontrolüne geçmesini sağlamıştır.

49